

KANUN-I ESASİ - RÜŞTÜ VE MİTHAT PAŞALAR

Abdülaziz Han bahadır ve iyiliksever bir padişah idi. Kara ve deniz kuvvetlerinin düzenlenmesi ve çoğaltılmasına özel bir özen gösterdiği gibi Mısır ve Avrupa seyahatlerinde eğitim ve medeniyetin ilerlemelerini kendi gözüyle izlemiş olduğundan Osmanlı Devleti'ne de girmesini arzu ederdi. Bu yüksek dileklerinin evvelkileri gerçekleşti(1) ise de takip fikrini ortadan kaldıran bazı sebeplerden dolayı yararlı sonuçları pek az elde edebildi. Âli ve Fuad paşaların hizmetleri bu hususta kâfi gelmedi. Sonraları padişahın Mahmut Nedim Paşa'ya kapılması uğursuz sonuçlar doğurdu. Uygulanan usuller, yeteri kadar ıslahatın meydana gelmesine engel ve esaslı surette değiştirilmeye muhtaç idi. Hayırlı Tanzimat'ın yönetime getirdiği yenilikleri asıl hükümete kabul ettirmek ve uygulamak mümkün değildi.

Meşrutiyet sözcüğü monarşik idareler tarafından her memlekette ve tarihin her döneminde bir korkulu rüya gibi kabul edilmiş ve hükümdarları korkuta gelmiştir. Bu korku fikri iyi ahlaklı olarak yaratılmış hükümdarlarda bile az çok tabii olmakla beraber daha çok yakınları ve etrafındakiler tarafından aşılır ve kuruntuya düşürülür. Çünkü istibdattan faydalanan hükümdarın kendisinden fazla etraftaki peyklerdir. En eski meşrutî devlet olan İngiltere'de kralların ne kadar mesut ve milletleri nazarında ne derecede büyük ve yüce olduğu meydana ve meşrutî hükümdarların mutlak hükümdarlardan daha az şerefli ve mevki bakımından daha aşağı olmadığı görülmektedir. Osmanlı Devleti tarafından meşrutiyet rejiminin uygulanması vaz geçilmez bir zorunluluk olarak kabul edildiği takdirde-“meşrutiyet verilmez alınır” formülünden vazgeçilse bile-Abdülaziz Han'ı kandırmak mümkün olur mu idi? Benim görüşüme göre bu gerçekleşme anında Âli ve Fuad paşalar sağ olsalar ve elbirliği ile gerçekten ve samimi şekilde girişimde bulunsalar, padişah bozguncu sözlerden kurtulmuş olsa gönlünü yapmak mümkündü. Fakat ne yazık ki bu şartların üçü de yoktu. Özellikle Âli Paşa zaten meşrutiyete taraftar olmadığı gibi ölümünden sonra iş büsbütün çığırından çıkmış ve öyle bir girişimi göze alacak ve sonuçlandırarak ve sözünü yürütecek devlet adamı kalmamıştı. Padişahın korkunç hiddeti de buna engeldi.

Bundan dolayı Rüştü, Mithat ve Hüseyin Avni paşalar(*) kabinesi ya meşrutiyeti veya Sultan Abdülaziz'i feda etmek yollarından birine öncelik vermek zorunluğunu duydular. Bazı kişisel kinlerin de karışmasıyla tahttan indirmek yoluna gittiler.

Tahttan indirmekten asıl maksat meşrutiyeti kurmaktı. Hüseyin Avni Paşa kaza kurşununa hedef oldu. Sultan V. Murad'ın hastalığı meydana çıktı. Saltanat Atabeyi durumunda bulunan Mütercim Rüştü Paşa tabiatı ve yaşlılığından dolayı fazla kararsız ve ürkek idi. İş başa çıkarmak Mithat Paşa'nın gayret ve fedakarlığına kalıyordu. Hüseyin Avni Paşa sağ olsa askerlik kibirinden dolayı Mithat Paşa'ya ne kadar yardımcı olacağını tahmin edemiyorum. Tahttan indirme olayından üç dört gün sonra ortalığı eski hamam eski tas gören Harb Okulu kumandanı Süleyman Paşa(3) “emrine Beşiktaş muhafızlığı ile Beyoğlu tarafı kumandanlığı da eklenmişti” seraskere (Hüseyin Avni Paşa'ya) “Eski hakanın ne suçu vardı, eğer ıslahat olarak bir şey yapılmayacak ise ben onu tekrar tahta çıkarırım” dediği zaman duyulmuştu(**).

Hersek ihtilâli şiddetini artırdığı gibi etrafa sıçramak meylini göstermekte ve mali sıkıntı en zor bir döneme girmekte idi. Padişahı tahttan indirmekten beklenen fayda ve iyilikleri halka tattırmak lâzımdı. Kılıç alayı için sokaklarda yapılan hazırlıklar lüzumsuz yere bekliyordu. Padişah olmasından evvel halkın sevgi ve yakınlığını kazanmış olan Sultan Murad'm durumu kaygı ve hüznün verici idi. Elçimiz Arifi Paşa aracılığı ile tedavi için Viyana'dan getirtilen uzman hekim eğer hasta herhangi bir kimse olsa Viyana'ya götürerek tedavi ile iyileşmesinin mümkün olabileceğini, fakat hükümdar olması dolayısıyla tedavisi ve iyileşmesinin çok zor olduğunu söylemişti(4). Doksan üç gün sonra o da tahttan indirilerek; padişahlık nöbeti kardeşi ikinci Sultan Abdülhamid'e geçti.

Beyit

Doksan üçte doksan üç gün padişah-ı mülk olup

Göçtü matemgahına Sultan Murad namurad(***)

Adı geçen padişah aklı başına geldiği anlarda tekrar tekrar “millete hürriyet verildi mi, ben millete hürriyet isterim” gibi sözler söylediği sözüne güvenilir kişiler tarafından anlatılmıştır. Tahttan indirmelerin ve intihar (Sultan Abdülaziz’in intihan) ve öldürme (Hüseyin Avni Paşa’nın öldürülmesi) olaylarının devam etmesi ve Hersek ihtilâlinin uzaması ve dış politikanın kötüleşmesi(5) ve mali zorluklardan dolayı halk ve hükümet huzursuzdu. Bununla beraber meşrutiyetin hazırlanmasına ve düzenlenmesine iyi niyet ve ciddiyetle başlandı. Kanun-ı Esasi (Anayasa) deyimi bulunarak gerekli maddelerini görüşmek ve yazmak üzere bilgili ve aydın kişilerden oluşan bir komisyon kuruldu.

Server Paşa ve sudurdan Seyfettin Efendi, Çamiç Ohannes ve Odyan efendiler ile Namık Kemal Bey bu komisyonda idiler(6).

Komisyon Bâb-ı Âli’de ve akşamları Fındıklı’da Server Paşa konağında toplanarak dört beş ay içinde Kanun-ı Esasiyi meydana getirdi.

Kanun-ı Esasinin bir kere de meclis-i vükelada (Bakanlar Kurulu’nda incelenmesi ve padişaha sunularak yüksek onayının alınması uzuyordu. Anlaşılan Mütercim Rüştü Paşa ayak sürüyordu(7). O zaman sadrazamlık müsteşarı bulunan Said Efendi merhumdan duyduğuma göre odasına bir gün Mithat Paşa gelip yeni kanunun (Anayasa) faydasından ve değerinden ve gecikmesinden doğacak iç ve dış zararlardan ve bir an önce uygulamaya konulması lüzumundan bahsederek bu görüşlerini sadrazama ulaştırmasını rica etmiş; Said Efendi de uygun bir dil ile bildirmiş, mütercim de “Paşamız akılsız bir adamdır, aceleye getirerek hazırlattığı o kanun evvela kendi başını yiyecektir” cevabını vermiş(8).

Nihayet Mütercim Rüştü Paşa sadrazamlıktan çekildi ve yerini Mithat Paşa’ya bıraktı. Sultan II. Abdülhamid Kanun-ı Esasiyi kabul ve onaylayarak Hatt-ı Hümayun ile Bâb-ı Âli’ye gönderdi. (7 Zilhicce 1293-23 Aralık 1876). Bâb-ı Âli’nin deniz tarafındaki alanına(9), Devlet Şurasının balkonu önüne bir kürsü konmuştu. Fermanın gelmesini bekleyen birçok halk birikti. Hava yağmurlu idi. Ben erken gidenlerdendim, kürsünün yanında idim. Kalabalık dolayısıyla itilip kakılmaktan ve şemsiyelerin çarpışmasından gelenler hayli rahatsız oldu. Mabeyn başkâtibi Said Bey(10) Hatt-ı Hümayunu (padişah fermanı) getirdi ve âmedci Mahmut Celaleddin Bey (Paşa)(11) okudu. Bundan sonra Mithat Paşa Allah’a şükür ve övgü, padişaha teşekkür ve hayır dua etti. Sesinin titremesi hâlâ kulağımdadır. Paşanın sesini yalnız bu fırsatla işitmişimdir. Toplar atılarak memnunluk ve sevinç belirtildi.

Öğretmenlik hâtırası olarak(12) şunu bildireyim ki Mahmut Bey (Paşa) Hatt-ı Hümayun’da bulunan mulen kelimesini tef’il babından(13) mulin diye okudu. Kendisini tanımıyor ve iyi kitabet bilgisi ile şöhret kazandığını bilmiyordum. Öğretmen olduğum Mahrec-i ekdamda (öğretmenler odasında bu yanlışlığı ve ef’al babından okunması gerektiğini söyledim. Dil ve gramer öğretmenleri bana hak verdiler. Mahmut Bey’in kulağına gitmiş. Sonradan kendisi ile tanışıp da ara sıra görüştüğümüzde, dikçe bir söz söylediğim zaman “Şu hocalığı bırak, mulen mi (ef’alden) mulim mi (tef’ilden) meselesini yine kurcalayacak mısın” diye takılırdı.

Hersek İhtilâlini Karadağ ve Sırbistan isyanları izlemişti. Şark Meselesi yine uyanmıştı. Ruslar Besarabya’da askeri yığınak yapıyorlardı. Kont Andraşi ıslahat tasarısı(14) geçici bir tedbirdi. Rusya’nın emellerini yatıştırmak ve savaşın önünü almak için İngiltere’nin girişimi ile büyük devletlerin delegelerinden oluşan İstanbul’da bir konferans toplandı. Konferans Başkanlığı’na Dışişleri Bakanı Saffet Paşa seçildi; toplantı yeri tersane idi(15). İlk toplantı gününde anayasa ilan edilerek top sesleri gümbürdeyince başkan paşa “Efendiler bu top sesleri padişahın millete verdiği meşrutiyetin ilanını haber veriyor, altı yüz seneden beri devam eden bir hükümet şekli şu anda değişiyor, Osmanlı kavimlerinin mutluluk durumu için yeni bir devir açılıyor. Bundan sonra Şark Meselesini kapayacak tabii ve etkili bir çaredir” sözlerini söylemişti.

Anayasanın ilanı bir iç ihtiyacı doyurduktan başka ortaya çıkan politik sıkıntıları da kolaylaştırmak ve yatıştırmak için bir parmak bal gibi ortaya konulmuştu. İçteki etkisi gençler

ve saf düşüncelilerde meydana geldi ama dışarıda ihtiyatla karşılandı. Gorçakof(16) bunu Singeri “maymun taklitçiliği” diye adlandırdı. İngiliz basını uygulamasındaki zorluklara dair uzun makaleler ve görüşler yayınlıyorlardı. Aklımız bir karış yukarıda gezen bizler de onları bilgisizlikle suçluyorduk. Bir gün Sultani Okulu (Galatasaray Lisesi) Müdür Başyardımcısı M. Graned ile görüşüyordum. Tarih öğretmenliğinden yetişme olan bu ihtiyar bana “Geçireceğiniz bu değişiklik döneminde yeni sistemden doğacak sarsıntılara memleketinizin hayırlısı ile dayanabilmesini dilerim; zira bu çeşit inkılâplar alışkın olmayan milletlerde göğüslenmesi mümkün olmayan sarsıntılar meydana getirir” demişti. Ben ise ihtiyar öğretmenin sözlerine kulak bile asmadım. Çünkü Anayasanın ilanıyla memleketimiz tarihte okuduğumuz İngiltere gibi oldu kesin inancında idim.

Mütercim Mehmet Rüştü Paşa Sinop civarı ahalisinden olup yeni askeri düzen kurulurken neferlikle askerlik mesleğine girmişti. Yalnız şahsi gayretiyle okuması ve Fransızca'yı da öğrenmesi ve sadrazamlığa kadar yükselerek birkaç defa o yüksek makama gelmesi doğuştan üstünlüklerinin en büyük delilidir. Mütercim lakabı yarbay ve albaylığında Bâb-ı Seraskeri mütercimi olmasından ve askeri yönetmeliklere ait eserleri tercümede hizmeti geçmiş olmasından dolayıdır. Beş defa serasker ve beş kere yeniden ve iki defada yerinde bırakılarak sadrazam olmuş, İstanbul dışındaki memuriyetlere gönderilmeyerek merkezde yüksek görevlerde bulunmuştur. Emekli olarak Manisa'daki çiftliğinde sessiz yaşarken yetmiş üç yaşında ölmüş ve (1299 Cumadiyülula-1881) de orada gömülmüştür.

Adı geçeni ilk önceleri Âli Paşa pek beğenirmiş. Abdülmecid'in yaptığı bir işle araları açılarak bir daha uzlaşmaları mümkün olamamıştır. Ondan sonra Mütercim Rüştü Paşa alafrangalıkla dile düşmüş olan Tanzimatçılara karşı sofular partisinin elebaşısı olarak tutum ve davranışlarını da ona göre tayin etmiştir(17). Mesela konağından (şimdiki Vefa Sultanisi) (18) yatsı namazına fenerleri ve seccadesini taşıyan adamlarıyla caddeden Şehzade Camiine gider ve biraz rahatsızlanırsa kurşuncu nineyi çağırır ve kurşun döktürerek iyileştirdiğini anlatırmış(19). Namuslu, iyi konuşur, itirazları çok şiddetli idi. Avrupa âlemini yakından bilmez ve harici işlerde at oynatamaz ise de içişlerinin en ince noktalarına kadar çok iyi bilir idi. Uzun tecrübeleri kendisinde devlet işlerinde kesin iş yapma gücünü kırmış ve kuşku ve şüphelerini çoğaltmış olduğundan iyi konuşması ve itirazlarının gücü ölçüsünde, hele sonraları, bir iş görememiştir.

Güvensizliğine örnek olarak Mithat Paşa'nın duruşmasında Manisa'da sorguya çekildiğinde verdiği ifadenin altını imza etmesi kanun gereği olduğu söylendiği vakit imza yerine “Hastayım, nöbet ateşi ile ne söylediğimi bilmiyorum” gibi sözler yazdığını anlatırlar. Bununla beraber ünlü bir devlet adamı idi.

Anayasanın ilanı zorunluk derecesine ve Rus Savaşı'nın gerçekleşme haline geldiğini görünce sadrazamlıktan istifa ederek (2 Zilkade 1293-1876) yerini Mithat Paşa'ya terketti. Otuz beş gün sonra anayasa ilan edildi. Mithat Paşa aceleci, hareketli, fedakâr ve azim sahibi idi. İlerisini düşünerek ihtiyatlı davranmaya pek önem vermezdi. Bu hususlarda Fuad Paşa'dan da baskın idi. İş yapma gücünü ve yenilikçi hareket tarzını vilayetlerdeki başarılı tutumu ile göstermişti(20). Fanatizmden uzak, Osmanlı halklarının birleşmesine ve kaynaşmasına can ve yürükten taraftardı. Pek çok işe (birden) başlar önemli ve önemsizliğini, hangilerinin kolaylıkla bitirilebileceğini düşünmezdi. Nabza göre şerbet vermek ve ilerisini görmek gibi Osmanlı devlet adamlarının başarı şartları olan bazı özelliklerden yoksun oluşu uğradığı zorlukların ve eziyetlerin kaynağıdır.

Anayasa ile beraber ilk sene için geçici bir milletvekili seçimi kanunu ve sonraki devreler için hâlâ yürürlükte olan (makalenin yazıldığı 1918 yıllan için) seçim kanunu, âyan (senato) ve mebusan meclisleri (millet meclisi) iç tüzükleri de yazılmış ve Kadri Paşa'nın(21) gayretiyle devlet şurasında parlamentoya verilmek üzere birçok önemli kanun tasarıları hazırlanmıştı. Bir taraftan meşrutiyet rejiminin uygulanmasına girilirden diğer taraftan Rus Savaşı için askeri hazırlıklara güç eriliyordu. Sözü geçen İstanbul Konferansının kararları da Osmanlı Devleti

tarafından kabul edilir bulunmadı. Savaşın önünü almaya son girişim olmak üzere Londra Protokolü hazırlanıyordu. Fakat o sırada Mithat Paşa Osmanlı ülkesinden uzaklaştırılarak (21 Muharrem 1294-5 Şubat 1877) Edhem Paşa(22)(****) sadrazam oldu. Ve uzun bir padişah fermanı ile devlet memurluklarında geniş çaplı değişiklikler yapıldı. Fakat bu değişiklikler “Zeyd’in yerine Amr’in getirilmesinden” başka bir şey değildi. İlk Mebuslar Meclisi Ahmet Vefik Paşa’nın başkanlığında Ayasofya’daki dairede toplandı(****)(24). Bundan sonra kanunla saptanan süre içinde toplanmasına bir engel görülmüyordu. Londra protokolü de(26) Osmanlı Devleti tarafından reddolunduğundan Rusya Çar’ı ikinci Aleksander savaş ilan etti. (Rebiyülahar 1294-Nisan 1877). Mithat Paşa sözleri ve davranışlarıyla memlekette savaş eğilimlerini kızıştırılmış ise de protokolün bildirildiğinde burada değildi. Paris’te görüştüğü kimselere “hükümet tarafından protokolün kabulü gerekirdi. İstanbul Konferansı kararlarını reddetmekten maksadım ileri sürülen şartları hafifletmek içindi. Mademki bütün şartları hafiflemiştir ve Rusya ile Osmanlı Devleti’nin savaşta başa çıkması şüpheli ve zordur. Bâb-ı Âli tarafından uysallık yoluna gitmek durumun gereği idi” dediği ağızdan ağıza nakledilmiştir.(*****)

İstanbul’da da bakanlar arasında büyük devletler tarafından protokol ile bildirilen tekliflerin biraz daha kolaylaştırma ve hafifletilmesine çalışılarak kabul edilmesinin tehlikeli savaşa tercih edilebileceği düşünce ve görüşünde olanlar vardı. Büyük devletlerin teklif ettiği reformda göz önünde tutulan yalnız Rumeli ve Müslüman olmayan vatandaşlardı. Halbuki ıslahatın genellikle bütün memlekette yapılması zaten hükümetin gereken görevi idi. İstanbul Konferansı kararlarının ve Londra protokolünün kabul edilmemesine sebep yalnız bir kısım vatandaşın göz edilmesi ve iç ıslahatın yabancılar tarafından zorla kabul ettirilmesinin uygun olmayacağı düşüncesi idi. Yoksa Osmanlı Hükümeti ıslahata aslında taraftardı. Bu istek ve karışmaya Osmanlı Devleti’nin onurunu ve bağımsızlığını incitmeyecek bir şekil vermek imkânsız sayılmazdı.

Yukarıda bildirilen bakanların azınlığı tarafından ileri sürülen anlaşma taraftarı görüşler elbette artık kesinleşmiş gibi görünen savaşın elem ve facialarından daha hayırlı idi. Ne yazık ki bu akıllı düşüncelerin artık hükmü kalmamıştı.

Rusya seferi bittikten ve ortalığa sessizlik ve durgunluk döndükten sonra Mithat Paşa affedilerek 1295-1878 sonlarında memlekete çağırıldı. Suriye Valiliği’ne tayin edildi. Suriye’de Lübnan meselesinden dolayı büyük bir anlaşmazlık çıkardı(27). Görevi Aydın vilayetine çevrildi (1297-1880). İzmir’de iken(28) bilinen müretteb(29) muhakeme dolayısıyla soruşturmaya başlandı. Bir iki sadık yakını kendisine kaçmasını tavsiye etmiş ve kaçış yollarını da hazırlamışlardı. Bunları kesin olarak reddetmiştir. Yıldız’da (Saray’da) kurulan cinayet mahkemesi idamına hükmetti. Padişah tarafından sarayda eski sadrazamlardan Saffet Paşa’nın Başkanlığında bakanlar ve ileri gelen eski vezirler ile büyük devlet adamlarından oluşan büyük bir meclis kurularak hükümlüler hakkında nasıl bir işlem yapılmasının uygun olacağı soruldu; üyelerin her biri oylarını yazıp altını imza etmeleri emredildi. O zaman başvekkâlette bulunan Said Paşa herkesin fikrini taşıyan bu toplantı tutanağının fotoğrafını meşrutiyetin ilanından(30) sonra yayınlamıştı. Ölüm cezası affedilerek hükümlüler süresiz olarak Taif’e sürüldüler. Taif’te nasıl öldürüldükleri bilinmektedir. (Recep 1301-1884)(31). Acıklı sonuç daha o zaman duyulmuş ve Osmanlı olan herkesin gönlünü yaralamıştı. Sultan Abdülaziz’in ölümü ne suretle olursa olsun bundan Mithat Paşa’nın sorumlu olmadığına halkın vicdanı inanmıştı. Sultan Abdülaziz’in öldüğü gün Mithat Paşa telaşla sadrazamlık müsteşarı Said Efendi’nin odasına gelerek ölüm haberini ondan sorup öğrendiğini ve çok üzüldüğünü Said Efendi anlatırdı(32).

Mithat Paşa’nın bazı kusurları olmakla beraber vatanseverliğine ve temiz niyetine dil uzatmak insafsızlıktır. Bütün yaptıklarında esas amacı memleketin hayrı ve yararı idi. Gayet iyi bir vali olduğu herkesçe onaylanmıştır. Irak ve Suriye gibi birkaç vilayetten oluşan bir kıt’a idaresine verilse imarına muvaffak olacağına herkes birleşir. Fakat Avrupa’yı ve Avrupa’nın nazarında Osmanlı Devleti’nin siyasi durumunu iyi bilmediği gibi büyük ve esaslı bir inkılâbın

başına geçip de onu başarıya ulaştırmak için lâzım olan üstün yeteneklere yeteri kadar sahip değildi. Yetenek dokusunun atkısı ve çözüğü, meşrutiyet kalıbını soğuk ve sıcak rüzgârdan korumak için, sağlam bir elbise giydirmeye uygun değildi.

İhtiyatlı ve tedbirli hareket etmeyişi, halk nazarında olağanüstü büyük bir şöhrete sahip olması ve beğenilmesi dolayısıyla düşmanları olan istibdat yardakçıları tarafından diktatörlük ve cumhuriyet heveslisi olarak suçlandırılması ve sergilenilmesi dikbaşlı davranışlarına yakıştırılmış olduğundan Zaptiye Nazın (güvenlik bakanı) Ömer Fevzi Paşa'nın bu şüphelere delil sayılan iki satırlık jurnalına dayanılarak sadrazamlıktan alınmış ve sürgün edilmiş ise de bu hakkında bir iftira olsa gerektir. Şayet insan olarak öyle bir kuruntu kafasından esmiş ise ahmaklığına ve aptallığına bundan daha güzel bir delil olamaz.

Sözün kısası Mithat Paşa Suriye'ye dönmesinden sonra olsun direk gibi tutumunu biraz inceltse, anlayışlı ve zamana göre davranmış olsa belki hizmetlerinden memleket bir müddet daha faydalanırdı.

Anayasayı uzun uzadıya incelemeyeceğim. Gerek aslı ve gerek sonradan yapılan değişiklikler bilinmektedir(33). Yalnız kanun yapıcının maksadını araştırmaya ve bulmaya çalışarak prensipleri ve uygulanması hakkında birkaç söz söyleyeceğim.

Kanunun ilanını bildiren 7 Zilhicce 1293-23 Aralık 1876 tarihli Hatt-ı Hümayun'da (padişah fermanı) "Yüce devletimizin gücündeki gerilemeler dış dertlerden ziyade içte idare işlerinde doğru yoldan sapılmış olunmasından ve halkın, hükümetlerinden bekledikleri güvenliklerini garanti edecek sebeplerin gerilemeye yüz tutmasından ileri geldiği" denildikten sonra devletin "iç durumunda tabiatıyla meydana gelen değişiklikler ve dış ilişkilerinde hasıl olan genişleme dolayısıyla hükümetin idare şeklinin yetersizliği açıkça görülecek hale geldiğinden" "mülkün hayrını amaçlayan "meşrutiyet ve meşveret kuralına" uygun olarak anayasanın düzenlendiği ye yayınlandığı açıklanmaktadır.

Anayasanın en önemli bölümü Osmanlı vatandaşlarının genel haklarının korunmasına dair olan ikinci bölümdür. Kişi hürriyeti "hiç kimse kanunun görevlendirdiklerinden başkaları tarafından tutuklanamaz ve kanunun belirttiği sebep ve şekilden başka bir bahaneyle cezalandırılmaz", din serbestliği, basın özgürlüğü, ticaret, sanat ve ortaklık serbestliği, öğretim özgürlüğü, vatandaşın, hak ve görevlerinde eşitliği ve yeteneklerine göre genel hizmetlerde kullanılması, (menkul veya gayri menkul) bir mala sahip olma güvenliği, mesken masuniyeti, mahkemelerin bağımsızlığı, vergilerin bir kanuna dayalı ve kişinin gücü ile uygun olması, zorla alma, zorla iş yaptırma ve işkence etme gibi yolsuzlukların önlenmesini Tanzimat hükümlerini genişleterek belirtiyor. "El-adl esas el-mülk-Adalet mülkün esasıdır" kavramınca adaletin kesin kurallarını sağlayan bu maddeler kanunun özü ve kanun yapıcının esas amacı olup bundan sonraki bölümler onun tamamlayıcısı ve güvencesi sayılabilir.

İkincisi; mal ve servet memleketin kuvvet kaynağı olduğundan bir devlette maliye işlerinin düzenlenmesi zorunludur. Mutlak hükümetlerde harcamalar ölçsüz gider ve esen rüzgâra uyar. Gider çoğalıp gelir azalınca yani denge bozulunca zorunlu olarak uygun olmayan yola sapılır ve devletin birçok lüzumlu ihtiyaçları bırakılır ve geri kalır. Bu sebeple geliri halkın gücüne uygun şekilde tespit etmek ve tam olarak tahsil etmek ve harcamaları ona göre yapmak lâzımdır. Aksi halde sıkıntılar ve fakirlik memleketin üzerine kara bulut gibi çöker. İşte kanun yapıcıyı uğraştıran ikinci husus da bu olmuştur.

Bu iki gereği yani genel hakların korunması ile mali dengeyi nasıl korumalı? Tecrübe ile anlaşılmıştır ki bunların yerine getirilmesi parlamento usulüne ve milletin denetimine bağlıdır.

Fransa'nın çeşitli devirlerinde ilan edilen anayasalardan alınarak memleketimizin durumu ile bağdaştırılmak suretiyle hazırlanan anayasa ılımlı bir meşrutiyet kuruyordu. Yürütme, yasama ve kaza gücünü birbirinden ayırıyor ve görevlerini belirliyordu. Bakanların sorumluluğu ve milli mürakabe onun tabii sonuçlarından idi. Memleketin genel kuvvetlerinin başında bulunan saltanat makamının yüksek haklarını geniş ölçüde korumakla beraber devlet işlerinde milli mürakabeye işe yarar bir mevki vermek çareleri çok dikkatle ve sezışle

öngörülmüştü. Milli egemenliği kanunların düzenlenmesinde ve özellikle bütçenin hazırlanmasında ve kabulünde kesin karar sahibi yaptığı halde murakabe görevini yapmakta ılımlı şartlar koyuyordu. Milletvekillerinin bakanlardan soru sorma hakkı vardı. Ancak bu hakkı kullanmanın sonucunu kanun boş bırakmıştı. Yani güven veya güvensizlik bildirmek ve güvenoyu kazanamayan bakanların istifası durumuna dair ne dolaylı ve ne de açık bir kayıt koymamıştı. Parlamenterizm usulüne pek uygun olmayan bu durumlar diğer bir deyimimizle kuvvetler dengesini tam olarak koymamıştı. Bununla beraber memleketimiz için o zaman fazlasıyla yeter görülüyor ve kanun yapıcının maksadım yerine getiriyordu. Terazinin bir kefesine hükümetin idare işlerindeki bilgisini ve sorumluluğunu ve ortaklığa katlanamayışı düşüncesini ve diğer gözüne milletvekillerinin yeniliğini ve acemiliğini ve hükümet görevlerine tecavüz ihtimalini koyarak yasama gücünün yetkisini mürakabe konusunda geniş tutmamış, belirsiz bırakmış ve fazla olarak iki kuvvet arasında bir çatışma olabileceğini düşünerek münakaşalara yer vermekten kaçınmıştır. Hattâ zabitanın sağlam soruşturması üzerine hükümetin güvenliğini bozdukları sabit olan kimseleri Osmanlı memleketlerinden çıkarmak ve uzaklaştırmak hususunda bir hak vermiştir. (113. fıkranın şimdi kaldırılmış olan ikinci fıkrası). Nasıl tatbik edildiği bilinmiyorsa da Mithat Paşa bu madde hükmüne dayanılarak uzaklaştırılmıştır.

Sonuç olarak anayasa istibdada karşılık ılımlı bir meşrutiyet ve keyfi idare yerine kanun ve sorumluluğu dayalı iyi bir usûl koyuyordu. Şüphesiz yeni hükümler memlekete ve devlete bir kurtuluş devri açıyordu. İş onları memlekete sindirmek ve yavaş yavaş yerleştirmek ve bir kazaya uğratmadan iyi uygulayabilmek ve başarmaktı. Vatandaş haklarına ait kısımları bir kenara bırakılırsa millete alışmadığı ve hazırlıklı olmadığı kendisinin getirmediği ve tamamen yeni gördüğü meşrutiyeti sindirmek ve eski usulü yeni usule çevirmenin zorluğunu dikkate alarak değişme aşamalarına akıllıca bir şekilde belirlemek ve geçmek zorunlu, bu ise sağlam bir iyi niyete ve devamlı bir takip fikrine, büyük bir azim ve ustalığa bağlı idi. İşte o vakit parlamenterizme uygun olmayan belirsiz maddeler zamanla alışılarak, yetenek kazanılarak, belirlenecek ihtiyaç ile git gide değiştirilerek ve açıklanarak prensiplerin içgüdü ile kök salması ümit edilebilirdi. Birkaç raslantı kolayca buna engel oldu. Evvela Rusya savaşı derdi rahat düşünmeyi yok ederek halkoyunu savaş olaylarına kaydırıldı. İkincisi, zamanın padişahı kuruntuya boğulup meşrutiyetten ürktü (34), üçüncüsü meşrutiyetin kurucusu Mithat Paşa anayasanın ilanından bir buçuk ay sonra memlekette çıkarılarak uzaklaştırıldı ve bu işlem arkadaşlarımız çalışmalarında yıldırıldı. Dördüncüsü, mebuslar ilk seneyi zararsız geçirip ikinci devrede kanuni haklarını tamamen kullanmaya kalkınca ne kendileri ve ne hükümet birbirine karşı anlayış ve uysallık yoluna gitmedi; araları açıldı ve ortaya çıkan zıtlaşmada kuvvetli taraf elbette üstün gelerek mebuslar meclisini dağıttı. Halkoyu henüz iyi bilmediği meşrutiyet usulü ile gereği kadar ilgilenmediğinden bütün bakışlar savaş olaylarına çevrildi. Bundan dolayı anayasanın hükümleri uzun bir kesintiye uğradı.

Halkımız parlamento makinesinin çarklarını iyice anlayamamıştı. Ben gençliğim dolayısıyla seçim işlerinde hareketli bir üye idim. İstanbul ikinci seçmenlerinin (35) bir kısmı milletvekilliğine Üsküdar'da bir dergâhta kendi halinde bir şeyh efendiyi aday gösteriyorlardı. Şeyh efendi iyi bir insan imiş. Dünya gösterişlerinden el çekmiş, ibadetle uğraşan mutlu bir kişi imiş. Tanıdığım seçmenlere “pekiyi, şeyh efendinin gidip elim öpelim, hayır duasını alalım, fakat dünya işini dünya patirtisinden vazgeçmiş bir kenara çekilmiş adama bırakmayalım” demiştim.

Hiç unutmam seçimler yapılırken mahallemizde oturanlardan Esirci Aziz Efendi, Nakkaş Osman Ağa, Ayşe Mehmet Bey (sarayda görevli emekli subaylardan olup orta oyunda koca kan rolünü yaptığından dolayı böyle adlandırılmış) gibi kimseleri ellerine pusulalarını vererek seçim bölgesi merkezine (seçim sandığına) göndermek için hayli sıkıntı çektik. Bunlar namuslu ve basit düşünceli mahalle ihtiyarları idi. Kendilerinden daha yüksek fikirlilerde de aynı kuşku

görülyordu. Nakkaş Osman Ağa benden “efendi oğlum ev vergisinden borcum var; sakın bu yüzden benden onu istemesinler” diye sormuştu.

Seçimlerin çok acele yapılması ile anayasanın ilanından üç ay geçmeden mart içinde mebusların toplanması ve parlamentonun açılması idari yararlarından ziyade dost devletlerin ve özellikle İngiltere'nin hoşuna gitmek düşüncesinden ileri geldiği de ayrıca belirtmeye değer bir olaydır.

**Sultan ikinci Abdülhamid bakanlar ve diğer devlet hizmetinde bulunanlar hakkında kendi tecrübe ve takdirine göre hükümler görüşler ileri sürer ve bazı çok yakınlarına söylemiş. Mütercim Rüştü Paşa hakkında “iki yüzlü idi, her şeyi yapacak gibi yaltaklanır, fakat elinden bir şey gelmezdi; bütün hareketleri sahte idi” (2); Hüseyin Avni Paşa hakkında “hain ve nankör idi, yaptıklarının sebebi düşmanlığındandır, devletin yaran değildir” ve Mithat Paşa hakkında “farfara idi, ne yaptığım bilmezdi, zamanını takdir edemezdi” dediği ve diğer devlet adamlarının belirgin niteliklerini de özel deyimlerle anlattığını duymuşumdur. Yalnız Mithat Paşa adım söylerken elini şakağına götürüp on beş yirmi saniye kadar dalgın durur ve sonra söze başlardı. Acaba bir pişmanlık eseri mi idi?*

***Süleyman Paşa hırçın huylu fakat becerikli ve tuttuğunu koparıcı idi. Nizam fikri olan gerçekten millî onuru yüksekti. Sertliğinden dolayı öğrenciler arasında (San Çapar) diye adlandırılmıştı. Fakat Harb Okulu kitabet (kompozisyon) ve genel tarih öğretmenliği ile uğraşarak bilgisini artırmış ise de büyük savaş kumandanlığı için gerekli bilgi ve tecrübe ve gücü kazanamamıştı. Karşı gelmek istediği Hüseyin Avni Paşa'ya Sultan Aziz'in tahttan indirilmesinden sonra bir gün Beşiktaş iskelesinde rast gelmişim. Gurur ve büyüklükten koltuklan pek kabarmıştı. Küçük dünyaları ben yarattım durumunda idi. Aslı Ispartalı olup çocukluğunda ana babası tarafından malak (manda yavrusu) Hüseyin diye çağrılmış.*

****Doksan üç senesinde (1293-1876) doksan üç gün memleketin padişahı olup Sultan Murad muradına ermeden matem tuttuğu yere göçtü. (E.K.)*

*****Mithat Paşa'ya sadrazamlıktan alındığı ve Avrupa'ya uzaklaştırılacağı emri mabeyn feriki İngiliz Said Paşa tarafından sarayda bildirilmiş, evine dönmeyen ve çoluğu çocuğu ile vedalaşmadan İzzeddin vapuruna yollandığı sırada Mithat Paşa'nın üzüldüğü ve Said Paşa'ya “Böyle bir zamanda sebepsiz iş başından ayrılmasının devlet için tehlikeli olacağı” yolunda sözler söylediği o zaman etrafa yayılmıştı. Saraya iyice çatmaya(+) fırsat kollayan Ali Suavi ertesi günü Basiret Gazetesinde yazdığı bir makalede Fatih'in vezir-i âzami veli Mahmut Paşa(23) ile Mithat Paşa arasında ruhsuz bir kıyaslama yaparak Mahmut Paşa'yı Köprülü ile karıştırmış; Mahmut Paşa'nın öldürülmesine padişah buyruğu çıktığı kendisine haber verildiğinde paşanın “Ben Efendi kapısına yüz akçelik bir köle olarak geldim, yine değerim odur, devlet beni yok etmek ile büyük bir zarara uğramıyor” meşhur boyun eğici sözünü adı geçen makalede yanlış ve kırık dökük anlattıktan sonra Mithat Paşa'nın sürgünü sırasında “Ben gidersem devletin hali nice olur” dediğini anarak “İşte büyük adam işte küçük adam” hükmünü vermişti.*

(+) Kitap metninde bu kelime aynen Çatma şeklindedir. Çatmak, genellikle dilimizde kafa tutma, karşı koyma anlamında olduğundan burada kullanılması pek yerinde olmamakta ise de Cevdet Paşa'nın Sultan Hamid'e sunduğu özel bir layihada (İbnülemin Mahmut Kemal İnal: Son sadrazamlar S. 321) bu kelimeyi yazarınki şeklinde yazdığına göre bir manasının da yerleşme, oturma anlamında olduğu anlaşılmaktadır.

******İlk Mebuslar meclisi Ethem Paşa'nın sadrazamlığında 2 Rebiyülewell294-19 Mart 1877 tarihinde Dolmabahçe Sarayı'nda Bayramlaşma salonunda parlak bir şekilde açılmıştır(25).*

******Savaşın felaketlerini gördükten sonra söylediği bu sözde gerçekten samimi idi. Fakat İstanbul'da bulunduğu sürece devletin tabii haklarını korumak maksadıyla savaşı göze aldırılmaya halka ve padişah sarayına o kadar şevk ve istek vermişti ki Londra protokolünün bildirilmesinde iş başında bulunsa fikrini değiştireceğini o zamanı yaşayanlar için düşünülemezdi. Konferans kararlarının kabul veya reddini kararlaştırmak üzere Bâb-ı Âli'de topladığı danışma kurulunun görüşme usulü kendisi tarafından konmuştu. Bu kurulda savunma ve dışişleri bakanları ağızlarını açmadıkları ve ulema tarafından güçlü olmak gerektiği uyarıldığı halde Sava Paşa, rahip Enfiyeciyen Efendi ve Âbidin Bey gibi savaşın çıkışından ve sonucundan sorumlu olmayan kişilerin vatanseverlik duygularını okşayıcı sözlerinden meydana gelen heyecanlı fikirler zavallı Halet Paşa'yı soğukkanlı olmaya çağırarak akıllı teklifini söylediğine pişman etmişti. Mithat Paşa'nın eninde sonunda beş yüz bin askerimizin (yedi yüz binden indirilmiş) savaşa hazır olduğundan bahsetmesi askeri idarenin defter üzerindeki bilgisine dayanıyordu. Gerçekler ve askere alınma bunun ne derece eksik olduğunu ve yedek erlerin yetersizliğini meydana çıkardı. Mali zorluklar ve kâğıt paranın hali ise bilinmektedir.*

AÇIKLAMALAR

1 — Sultan Abdülaziz'in padişahlığı döneminde Osmanlı deniz kuvvetleri Avrupa 'da İngiltere ve Fransa 'dan sonra en büyük ve en kuvvetli deniz gücü haline geldiği gibi kara kuvvetleri de

Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra kurulan yeni ordu teşkilatı ile en güçlü ve düzenli ordulardan biri haline gelmişti.

2 — Mütercim Rüştü Paşa (1811-1882) Sinop'ta doğarak İstanbul'a gelip askerlik mesleğine girmiş, kendi kendini yetiştirmiş, Fransızca öğrenmiş, bundan dolayı Mütercim unvanını almış, çeşitli devlet hizmetlerinde çalışarak emsali arasında sivrilerek beş defa sadrazam ve seraskerlik yapmış, iki padişahın tahttan indirilme olayında sadrazamlık görevinde bulunmuş Tazminat devrinin yetiştirdiği devlet adamlarındandır. Çok vehimli, bu yüzden süratli iş görememiş akıllı ve tecrübeli bir vezirdir.

3— Süleyman Paşa ile Redif Paşa, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi olayına katılmış iki askerdir. Bunlardan Süleyman Paşa o sırada kumandanı olduğu Harb Okulu öğrencileriyle karadan ve Redif Paşa da denizden padişahın bulunduğu Dolmabahçe Sarayı'nı kuşatmışlardı.

4— Sultan Murad daha gençliğinde sinirli bir tabiata sahip olduğu gibi veliahdlığı zamanında fazla içki kullanması bu durumu daha da artırmıştı. Amcası Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve intihan, Çerkeş Hasan olayı ve Hüseyin Avni Paşa'nın öldürülmesi gibi kanlı olaylar sağlığını büsbütün bozmuş, hastalığı günden güne arttığından kendisini muhafaza etmek zorlaşmıştı. Tedavisi için uzun bir klinik tedavisi gerekiyordu. İstanbul'da bu çeşit hastane olmadığından ve padişahın Avrupa memleketlerine gitmesi de mümkün değildi. Bir akıl hastasının padişahlık yapması şeriat bakımından caiz olmadığından çaresiz tahttan indirilmesi gerekiyordu. Yerine kardeşi İkinci Abdülhamid padişah olmuştu.

5— Dış politikanın kötüleşmesi, Rusya'nın yüzyıllar boyu izlediği Osmanlı imparatorluğunun yıkmak ve boğazlan elde etmek politikası dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu ile yeni bir savaşa hazırlığının anlaşılmasından ilen geliyordu. İmparatorluğun bu sırada askeri gücü Rus saldırısını önlemeye yeterli olmadığına bilinmesi ve Avrupa'da siyasi bakımdan Rusların bu saldırısını durduracak bir devlet bulunmadığından Osmanlı İmparatorluğu Ruslarla tek başına dövüşmek zorunda kalmıştı.

6— V. Murad'ın tahttan indirilmesi üzerine meşrutiyetin ilanını kabul edeceğini bildirerek padişah olan II. Abdülhamid'in tahta çıkışını bildiren Hatt-ı Hümayun'da (padişah bildirisi) devletin anayasaya göre bir parlamento ile idare edileceği ilan edilmişti. Anayasanın hazırlanması için Server Paşa'nın Başkanlığında kurulmuş olan komisyonda devrin aydın kişileri, devlet adamları, askerler ve din adamları bulunuyordu. Namık Kemal ve Ziya Paşa da komisyon üyeleri arasında idi.

7— Devletin bazı yüksek yöneticileri imparatorlukta parlamenter rejimin uygulanmasının mümkün olamayacağını, esasen buna lüzum da bulunmadığını, şeriat hükümleri iyi uygulanırsa şikâyet edilen hususların ortadan kalkacağını ileri sürüyorlardı. O sırada sadrazam olan Mütercim Rüştü Paşa ile Adliye Bakanı ünlü bilgin Cevdet Paşa da bunlar arasında idi.

8— Mithat Paşa'nın sorumluluğu altında hazırlanmış olan anayasa taslağına sonradan sarayın zoru ile konan ve padişaha istediği şahsı memleket dışına sürme hakkı tanıyan 113. madde ilk defa Mithat Paşa hakkında kullanılmış ve paşa Avrupa'ya sürülmüştü.

9— Bugün İstanbul vilayet konağının arka tarafındaki kısmen otomobil parkı olarak kullanılan bahçe.

10— Küçük Said Paşa diye tanınan Eğinli Said Paşa. Sonradan Abdülhamid II. devrinde (1877 ile 1908 yılları arasında) yedi defa sadrazam olmuştu.

11— Mahmut Celaleddin Paşa olup Abdülhamid devrinde çeşitli devlet görevlerinde bulunmuş, devrinin olaylarını belgelere ve görgüye dayalı olarak yazdığı Mira't-ı Hakikat adlı üç cildlik tarihi ile meşhurdur.

12— Yazar, önsözdeki biyografide de belirtildiği gibi uzun yıllar mülkiye okulunda (Siyasal Bilgiler Mektebi) müdürlük ve tarih öğretmenliği yaptı.

13— Arapça dilbilgisi kurallarına göre kelimeler bab denilen birtakım bölümlere ayrılmıştır. Burada bahis konusu olan mulen ile mulin kelimelerinin Arap harfleriyle yazılışı aynı

olduğundan ancak Arap gramerini çok iyi bilen doğru okuyabilmektedir. Manası ilan edilen olan mulen ef'al babından, ilan eden anlamında olan mulin, tafdil babındandır.

14— Aslen Macar olan Kont Andrassy (1823-1890) bu sırada Avusturya-Macaristan imparatorluğu Dışişleri Bakanı idi. Osmanlı-Rus ilişkilerindeki gerginliği gidermek ve kesin gibi görünen savaşı önlemek için Osmanlı İmparatorluğuna bir ıslahat projesi göndermişti.

15— Bugün de gemi yapan yer anlamında olan tersane, Osmanlı Devleti'nin İstanbul'u zaptını izleyen yıllarda Haliç'in kuzey kıyısında bugün de aynı isimle anılan Kasım Paşa'da bulunmaktadır. Buradaki Tersane Köşkü denilen ve şimdi Kuzey Deniz Saha Komutanlığının bulunduğu binada toplandığı için bu konferansa Tersane Konferansı da denmiştir.

16 — Prens Aleksandr Gorçakof (1798-1883) Rus diplomatı ve Dışişleri Bakanı olup İstanbul Konferansında Rus delegesidir

17— Bilindiği gibi Tanzimat'ın getirdiği batılı kuruluşlara bazı ulema ve devlet adamları karşı olmuşlar ve bunları "bid'at" yani şeriata aykırı saymışlardır Bu görüşte olanlar için yazar "Sofular Partisi" deyimini kullanmaktadır,

18— Vefa Sultanisi bugün Şehzadebaşı 'ndan Vefa 'ya giden yolun sol tarafındaki binadır. Ancak yol üzerindeki bina İkinci Meşrutiyet devrinin ünlü şeyhülislamı Ürgüplü Hayri Efendi (yakın devrin başbakanlarından Suad Hayri Ürgüplü'- nün babası) tarafından okul binası olarak yaptırılmaya başlanmış ise de uzun yıllar tamamlanamamış ve 1938'de Milli Eğitim Bakanlığınca tamamlatılarak evvela Yüksek Öğretmen Okulu ve sonra da Vefa Lisesi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Rüştü Paşa konağı bunun arka tarafındaki eski binadır.

19— Kurşun döktürmek memleketimizde yakın zamanlara kadar halk arasında kullanıla gelen sözde bir tedavi usulüdür. Kurşun ateşte eritilerek bir kaptaki soğuk suya atılması ile birden donan kurşunların garip şekilleri hastalığın geçmesini sağlamış. Bu işi yaşlı kadın veya erkekler yapardı ki bunlara kurşuncu nine veya kurşuncu baba denirdi

20— Mithat Paşa imparatorluğun çeşitli bölgelerinde valilik etmiştir. Balkanlardaki Niş ve sonra bugünkü Bulgaristan'ı ve kısmen de Yugoslavya'nın bir bölümünü kaplayan Tuna Vilayeti, Bağdat, Selanik, Suriye ve Aydın Valiliklerinde çok başarılı işler meydana getirmiştir. Bazı yazarlar paşanın iyi bir idareci fakat kötü bir politikacı olduğunu söylerler.

21— Kadri Paşa, devlet Şurasında Kanunlar Dairesi Başkanlığı yapmış, sonraları kısa bir süre (1880'de) başbakan olmuştur.

22 — İbrahim Edhem Paşa (1818-1893) Sakız Adasında esir alınan Rumlardadır. Sadrazam Hüseyin Paşa tarafından satın alındıktan sonra onun konağında yetişmiş ve üstün kabiliyetleri dikkati çektiğinden Sultan Mahmut II. zamanında Avrupa'ya eğitim için gönderilen gençler arasına alınmıştır. Maden mühendisliği öğretimi yapmış olan Edhem Paşa yurda döndükten sonra kendi mesleğinde çeşitli görevlerde bulunmuş, sonradan hükümette Ticaret ve Maarif Bakanlıklarında bulunduktan sonra Mithat Paşa'nın memlekette uzaklaştırılması üzerine 1877'de sadrazam olmuştur.

23 — Mahmut Paşa, Fatih Sultan Mehmed'in ünlü vezirlerindendir. Rum veya Sırp asıllı olduğu sanılan Mahmut Paşa, yönetim alanında olduğu kadar bilim sahasında da büyük şöhreti olan ve bu yüzden veli unvanı verilen değerli bir devlet adamıdır.

24 — İlk Osmanlı parlamentosunun padişah tarafından seçilmiş ilk başkamdır. Bu görevde iken vezirlik verilerek paşa olmuştur.

25 — Parlatmentonun ilk açılış merasimi 19 Mart 1877 tarihinde II. Abdülhamid'- in bir nutku ile Dolmabahçe Sarayı'nın büyük muayede (bayramlaşma) salonunda yapılmış, resmi müzakereler Ayasofya Camii yanındaki darülfünun "üniversite" binası olarak yapılmış olan ve 1933 yılında İstanbul adalet sarayı olarak kullanıldığı sırada yanan binada devam etmiştir.

26 — 1856 Paris kongresi kararlarını imzalamış olan devletlerin delegelerinin İstanbul'da yaptıkları toplantıda aldıkları kararlar Osmanlı Hükümeti tarafından kabul edilmeyince savaşı önlemek için İngiltere'nin önerisi ile Londra'da bu kararlar az çok yumuşatın bir protokol hazırlanarak Osmanlı Devleti'ne sunulmuş ise de hükümet bunu da kabul etmemiştir.

27— Yazarın bu beyanı gerçeği tam yansıtmıyor. Mithat Paşa'nın Suriye Valiliği'nde Fransızlarla hadise çıkartması söz konusu değildir. Gerçi Fransızlar uzun zamandır Suriye'yi işgali düşünmekteledir. 1860'da da böyle bir hadise olmuş, zamanın Dışişleri Bakanı Keçecizade Fuad Paşa Suriye'de aldığı olağanüstü tedbirlerle Fransız müdahalesini önlemiştir. Mithat Paşa'nın Suriye'de yaptığı başarılı işler halk tarafından çok beğenildiğinden kendisine her yerde tezahürat yapılması paşanın düşmanları tarafından padişaha onun Suriye'de bağımsız olmak istediği şeklinde jurnal edilmesi, paşanın istifasına sebep olmuş ve Aydın Valiliğine atanmıştır.

28 - O sırada Aydın Valiliği'nin vilayet merkezi İzmir şehri idi.

29— Tarihimizde Yıldız muhakemesi diye adlandırılan bu olay, son tetkiklere göre Sultan Abdülaziz'in ölümünden beş sene sonra Sultan II. Abdülhamid'in amcasını (Sultan Abdülaziz) tahttan indirenlerden kurtulmak için Abdülaziz'in intihar etmeyip o zamanki devlet adamları (Hüseyin Avni Paşa, Mütercim Rüştü Paşa, Mithat Paşa, Süleyman Paşa) tarafından öldürüldüğü iddiası ile tertip edilmiş bir muhakemedir. Muhakeme sonunda Mithat Paşa idama mahkum edilmiş ise de bu ceza padişah tarafından sürgüne çevrilmiş ve paşa Taif'e gönderilmiş; ancak orada bir gece katledilmiştir.

30 — 1908'de İkinci Meşrutiyet ilanından sonra.

31 — Mithat Paşa 2 Ramazan 1298-28 Temmuz 1881 tarihinde diğer mahkûmlar ile beraber İzzeddin vapuru ile Cide yoluyla Taif'e götürüldü. 7 Mayıs 1884 (12 Recep 1301) çarşamba gecesini odasının kapısı kırılarak içeri giren Edirneli bir er tarafından boğazı sıkılarak öldürülmüş ve cesedi civardaki bir mezarlığa gömülmüştü.

32 — Sonradan yedi defa sadrazam olan Küçük, Said Paşa. Paşanın bunu bilmesine rağmen mahkeme sırasında sadrazam bulunduğu halde şahitlik yapmaması ya kötü kişiliğinden veya Abdülhamid'e yaranmak istemesinden veya korku- şundandır.

33— 1908'de meşrutiyetin ikinci defa ilanından sonra anayasanın bazı maddeleri değiştirilmiştir.

34 — Kitapta da açıklandığı gibi memlekette anayasal bir hükümet sisteminin kurulmasını kabul ederek padişah olan II. Abdülhamid bu sistemi arzu ettiğinden değil sırf padişah olmak için kabul etmişti. Sistemi geçersiz kılmak için daha anayasanın hazırlanması sırasında gayet ustaca davranarak 113. maddeyi koydurmuştu. Rus Savaşı asıl niyetlerini çabuklaştırmaya bir araç oldu. Yoksa yazarın dediği gibi savaş sırasında parlamentonun takındığı tavırdan vehimlenmiş değildir. İleride görüleceği gibi yalnız Mithat Paşa'yı sürmekle kalmayacak, anayasanın ilanında önyak olanları çeşitli bahanelerle İstanbul'dan uzaklaştıracaktır.

35 — İlk Türk anayasası iki dereceli seçim sistemini kabul ettiğinden halk evvela asıl mebus adaylarını seçecek olan üyeleri (ikinci seçmenleri) seçerler ve bunlar da asıl mebusları seçerlerdi. İki dereceli seçim adı verilen bu sistem Türkiye'de cumhuriyet döneminde de uygulanmış, 1946'da çok partili demokratik sisteme geçildiği vakit tek dereceli bugünkü usul uygulanmaya başlamıştır.